

UOT-811.11-112

Səhifə: 148-155

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.148>

Nərmin Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
narmin_bdu1993@mail.ru

KEYFİYYƏT SEMANTİK SAHƏSİNİN ATRİBUTİVLİK VƏ ADVERBİALLIQ MİKROSAHƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə keyfiyyət semantik sahəsinin atributivlik və adverbiallıq mikrosahələri tədqiqatə cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin tədqiq olunması dilimizin funksional imkanlarının öyrənilməsi baxımından aktuallıq kəsb edir. Keyfiyyət semantik sahəsi bir çox semantik sahələrlə sıx bağlıdır, xüsusilə kəmiyyət semantik sahəsi ilə keyfiyyət və əlamət semantik sahələrinin dərin inteqrasiyası var. Deməli, makrosemantik sahələrlə mikrosemantik sahələrin inteqrasiyası baxımından da bu problemin tədqiqi yeni dil faktlarının üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Həmçinin problemin araşdırılması Azərbaycan dilinin leksik-semantik potensialının öyrənilməsi baxımından da aktualdır. Keyfiyyət semantik sahəsinin linqvistik tədqiqi Azərbaycan dilinin semasiologiyası üçün də mühüm aktuallıq kəsb edir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər amil isə ondan ibarətdir ki, bu problemi öyrəndikdə onunla bağlı digər makro və mikrosemantik sahələrin bir-biri ilə inteqrasiyasını müəyyənləşdirmək olar. Qeyd edək ki, konseptlər kimi, semantik sahələrin də tədqiqi hər bir dilin milli-mədəni (yəni kulturoloji) spesifikliyini öyrənmək baxımından aktuallıq daşıyır. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin nominasiyasının funksionallaşması prosesinin öyrənilməsi dilimizin linqvistik imkanlarını dəyərləndirmək baxımından çox maraqlıdır.

Açar sözlər: *keyfiyyət, semantik sahə, atributivlik, mikrosahə, konversiya.*

Giriş: Atributivlik mikrosahəsi-istər substantivləşmə, istər atributivləşmə, istərsə də adverbiallaşma prosesləri tarixən söz yaradıcılığı üsullarından biri kimi özünü göstərmişdir. Belə ki, dildə substantivləşən, atributivləşən və yaxud da adverbiallaşan sözlərin bir qismi tədricən bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə keçərək sabitləşə bilər. Buludxan Xəlilov qeyd edir ki, “atributiv isimlər əlamət, keyfiyyət mənasını bildirir və təyin vəzifəsində çıxış edir. Məs.: daş ev, dəmir qaşığı və s. Burada daş, dəmir sözləri əşyanı təyin edir və bu əşyanın nədən hazırlandığını bildirir. Bu sözlər morfolojiyada isim, sintaksisdə isə cümlə üzvü kimi təyin olur” [4, s.77].

Məlumdur ki, atributivlik də konversiya hadisələrindən biridir. Bəzən atributivləşən, yəni sifət funksiyasında çıxış edən isimlər mətndəki funksiyasından asılı olaraq keyfiyyət məzmununu ifadə edə bilər. Dilçilik ədəbiyyatlarında atributivləşmə prosesi bir çox məqamda adyektivləşmə də adlanır [9, s.60]. Məsələn, taxta qapı, daş bina, ipək parça, tunc heykəl, qızıl üzük, gümüş biləzik, bürünc medal, polad iradə, taxta qapı, dəri pəncək, asfalt yol, yun şal, pambıq parça tipli birləşmələrdə birinci tərəfdə duran sözlər isim olsalar da, atributivləşərək keyfiyyət semantikasını bildirir, təyin funksiyasında çıxış edir. Nümunələrə baxaq:

“Bir qara buludam uca göylərdə,

Bu qara baxımla bizim ellərdə

Sən neçin ağlarsan mən duran yerdə,

Nərgiz gözlərinin yaşına qurban” [8, s.208].

Yuxarıdakı nümunədə verilən nərgiz gözlərinin ifadəsində nərgiz ismi atributivləşərək təyin funksiyasındadır. Eyni zamanda, bu mətndə nərgiz sifətin gözün gözəlliyinə, yəni keyfiyyətinə işarə edir. Qeyd edək ki, adətən, bədii ədəbiyyatda geniş şəkildə işlədilən qaymaq dodaq, şəkər zəban, qönçə dodaq, tuti dil, şahmar zülf tipli ifadələrdəki birinci sözlər atributivləşmiş isimlərdir və onlar keyfiyyət məzmununu ifadə edərək bədii dilin ekspressivliyinin, poetikliyinə güclənməsinə xidmət edir. Bu tipli müqəyyəd epitetlər Azərbaycan dilinin məcazlar sistemində mühüm yer tutur.

Sifətlərin də əsas xüsusiyyətlərindən biri onların isimlərə aid olub təyin funksiyasında işlənməsidir. Müqayisə üçün qeyd edirik ki, Azərbaycan dilində əgər isim sifətləşirsə, yəni atributivləşirsə, qrammatik formasını mühafizə edir. Məlumdur ki, normativ qrammatika kitablarında necə, nə cür suallarına cavab verən sözlər hərəkətə aid olduqda zərf, ismə aid olduqda sifət kimi qəbul olunur. Ancaq əks arqumentlə çıxış edən dilçilərimiz də var. Xüsusilə, akademik qrammatikalarda bu mövzular haqqında fərqli yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə və Q.Kazımov bu tipli sözləri adverbiallaşmış sifətlər hesab edirlər [5, s.114-116]. Muxtar Hüseynzadə qeyd edir ki, “əslə (sadə) sifətlər keyfiyyət və əlaməti ümumi şəkildə ifadə edə bilir. Bu ümumi keyfiyyət və əlamətlərin ayrı-ayrı cəhətlərini göstərmək üçün başqa nitq hissələrindən də istifadə olunur” [3, s.65].

Adətən, müxtəlif mətnlərdə işlənən atributivləşmiş isimlər təyin etdiyi sözlərin müxtəlif xassələrini, xüsusiyyətlərini, bir sözlə, keyfiyyətini bildirir. Məsələn:

“Titrədin silahın düşdü əlindən,
Heç bir şey çıxmadı bu əməlindən,
Nə yaxşı, yuxudan qalxmadı Bəylər,
Qəzəblə üzünə baxmadı Bəylər,
Yoxsa yapışaraq **ipək telindən**,
Keçirdi səni bir qan selindən” [8, s. 280].

Mətnə verilən ipək tel birləşməsində ipək ismi atributivləşmiş, telin yumşaqlığını, zərifliyini ifadə etmişdir.

Dünya dillərindəki analogi və diferensial faktları müqayisə etdikdə bu nəticəyə gəlmək olur ki, tipoloji xüsusiyyətlər keyfiyyət semantikasının ifadəsindəki universal cəhətlərlə yanaşı, fərqli məqamları da üzə çıxarır. Yəni dünya dillərinin qrammatik strukturu baxımından keyfiyyət anlayışının diferensial ifadə üsulları yaranmışdır. Məsələn, əgər türk dillərində isimlər atributivləşirsə, yəni müvəqqəti olaraq substantivləşirsə, hind-Avropa dillərində bu funksiyada sifətlər çıxış edir. Yəni hind-Avropa dillərində, o cümlədən rus dilində təyin vəzifəsində çıxış edən söz sifətə çevrilir, isim kimi qalmır. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, əgər iltisqi dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində bir çox isimlər çox rahat şəkildə təyin funksiyasında çıxış edərək, sifətləşirsə, flektiv dillərdə bu mümkün olmur. Məsələn, Azərbaycan dilində daş bina ifadəsi işlənirsə və daş sözü morfoloji cəhətdən sabitliyini saxlayırsa, yəni isimliyini qoruyursa, rus dilində daş (камень) və bina (дом) sözləri I növ söz birləşməsi yaradarkən daş ismi sifət şəkilçisi qəbul edərək, sifətə çevrilir: каменный дом.

Adətən, dilimizdə atributivləşən isimlər əşyalıqdan nisbətən uzaqlaşır, keyfiyyət semantikasi qazanır. Məsələn, dəmir ismi daha çox mətnlərdə ismə aid xüsusiyyətlər kəsb edir: Dəmiri isti-isti döyərlər; O, dəmirin gücünü hiss etdi və s. Ancaq bu isim atributivləşdikdə, əşya məzmunu itir, keyfiyyət xüsusiyyəti qazanır: O, dəmir barmaqlıqlar arasından baxırdı; Qız dəmir iradəyə sahib idi. Bu tipli cümlələrdə dəmir sözü atributivləşərək, barmaqlıq və iradə isimlərinin xassəsini, xüsusiyyətini bildirir. Deməli, atributivləşmə prosesi, bir sözlə, geniş anlamda, konversiya prosesi çox zaman mətndən asılı olur.

Aşağıdakı mətnə nəzər salmaq:

“Dəyişirik min illik
yerin xəritəsini,
Dəmir atlar dolaşır,
Şimalın meşəsini” [10, c.1, s.167].

Nümunədə, dəmir ismi at isminin təyini kimi çıxış edir, atın möhkəmliyini, dözümlülüyünü metaforik yolla ifadə edir. Yəni həmin mətnə dəmir ismi situativ olaraq əşya nominasiyasından bir qədər uzaqlaşır, keyfiyyət, xüsusiyyət semantikasi qazanmış olur. Digər bir nümunəyə nəzər salmaq:

“Deyirlər, Napoleon burnunu sındırıb bu Əbülhövln.

Nə ağlayıb

daş insan canının ağrısında,

nə qan axıb

burnunun yarasından” [10, c.1, s.287].

Nümunədə verilən daş insan birləşməsində daş ismi insan ismini təyin edir, insanın daş kimi möhkəmliyini, dözümlülüyünü metaforik yolla əks etdirir. Bir sözlə, atributivləşmə yolu dildə keyfiyyət semantikasının əsas ifadə üsullarından biri kimi dəyərləndirilə bilər.

“Sən polad sinəni yerə verərək,
Ehtiyat içində süründün yenə
Köksündə şir kimi döyündü ürək,
Azadlıq eşqinə, vətən eşqinə” [13, c.2, s.57].

Yuxarıdakı nümunədə verilən polad sinə birləşməsində polad ismi təyin funksiyasında çıxış edərək atributivləşmişdir. Mətnə polad ismi ənənəvi, normativ funksiyasında deyil, müvəqqəti olaraq təyin kimi işləndiyinə görə, konversiya prosesinə məruz qalmışdır. Nümunədə polad ismi sinə isminin atributivi kimi çıxış edir. Semantika aspektindən yanaşsaq, burada polad ismi predmet anlamı deyil, sırf keyfiyyət funksiyası daşıyır. Belə ki, polad sinə ifadəsində polad ismi sinənin möhkəmliyini, dözümlülüyünü, bərkliyini metaforik yolla ifadə edir.

Atributivləşmə prosesində daha çox isimlər çıxış etdiyinə görə, onların əşya məzmununu itmiş olur. Məsələn:

“Ayna sular hər qapıdan şırıl-şırıl axacaq,
Bizim qızlar sinəsinə qızıl güllər taxacaq,
Axşam üstü kölgə salan sarmaşıqlar içindən,
Bu eyvandan o eyvana nə cananlar baxacaq” [13, c.2, s.34].

Nümunədə ayna sular ifadəsində ayna ismi, qızıl güllər ifadəsində isə qızıl sifəti atributivləşmişdir. Burada ayna və qızıl isimləri əşya məzmunundan uzaqlaşmış, sırf keyfiyyət semantikasını qazanmışdır.

Qızıl ismi atributivləşərkən keyfiyyət məzmununu ifadə edə bilər. Doğrudur, bu, çox vaxt situativ xarakter daşıyır. Məsələn, qızıl adamsan, qızıl insandır, qızıl oğlandır tipli cümlələrdə qızıl sözü keyfiyyət məzmununu qazanır. Deməli, bəzi isimlər atributivləşmə zamanı onların keyfiyyət semantikasını aktuallaşmış olur. Eyni zamanda, qızıl əllər birləşməsində də qızıl sözü keyfiyyət semantikasını qazanıb. Yəni müasir Azərbaycan dilində bu tipli nümunələr onlardır.

Adverbiiallıq mikrosahəsi: Dildə sifətlərdən sonra, daha çox semantikasını keyfiyyət bildirən nitq hissəsi zərflərdir. Heç təsadüfi deyil ki, V.V.Vinoqradov keyfiyyət zərfləri termini işlədir [15, s.52]. Bu fakt da onu göstərir ki, sifət və isimlərlə yanaşı, zərflər də keyfiyyət semantik sahəsinin funksionallaşmasında fəal iştirak edir.

İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində zərflərlə və zərfləşmə prosesi haqqında müxtəlif səviyyəli araşdırmalar aparılmışdır. Adətən, “Azərbaycan dilinin qrammatika” kitablarında zərflərin tərifini belə verilir: “cümlədə iş və hərəkətin əlamətini bildirən sözlərə zərf deyilir” [3, s. 257]. Əslində isə, bu, nisbi tərifdir. Çünki bu tərifdə zərflərin, xüsusilə də tərzi-hərəkət zərflərinin keyfiyyət semantikasını ifadə etməsi məsələsi unudulmuş olur. Digər tərəfdən isə, hərəkətin əlaməti termini altında həm də hərəkətin keyfiyyəti anlamı başa düşülməlidir. Məsələn, O, yaxşı işləyir cümləsində yaxşı sözü hərəkətin əlamətini deyil, hərəkətin keyfiyyətini bildirir. Digər tərəfdən, bu tərifdə əlamət termini şərti xarakter daşıyır, keyfiyyət terminini əvəzləyir, keyfiyyət termininin adekvat variantı kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilçiliyində zərflərlə bağlı Fərhad Zeynalov, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Qara Məşədiyev, Əsgər Quliyev, Əlisa Şükürlü, Sənubər Abdullayeva, Mayıl Əsgərovun araşdırmaları var. Həmçinin qrammatika kitablarında Fərhad Zeynalov, Muxtar Hüseynzadə, Yusif Seyidov, Qəzənfər Kazımov, Buludxan Xəlilov və digərləri zərflərdən bəhs etmişlər. Fərhad Zeynalov yazır ki, “bəzi dilçilər belə bir iddia irəli sürüblər ki, guya sifətlər feil qarşısında işləndikdə zərflərə çevrilir. Biz “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda oxuyuruq: “Sifətin sintaktik rolu onun cümlədə hansı sözlə yanaşı gəlməsindən ibarətdir. Əşya ilə yanaşı gəldikdə sifət, feillə gəldikdə isə zərf olur”. Bu fikir digər türk dillərində də müdafiə olunur. Lakin bizə elə gəlir ki, bir sıra keyfiyyət sifətləri feil qarşısında işləndikləri vaxtda da öz əlamət və xüsusiyyətlərini itirməyərək yenə də sifət olaraq qalır” [14, s.78]. Maraqlıdır ki, F.Zeynalov necə sualına cavab verən sifətlərin sintaktik cəhətdən feilin qarşısında çıxış edərkən, zərf deyil, tərzi-hərəkət zərflikləri kimi çıxış etdiyini və onların yenə də sifət kimi qaldıqlarını xüsusi vurğulayır. Onun fikrincə, “məsələn, yaxşı, pis, gözəl

və s. bu kimi sifətlər istər əşya qarşısında, və istərsə də feillər qarşısında onların təyin kimi çıxış etdikdə hər iki halda da sifətdən başqa bir şey deyildir” [14, s.78]. Sitatdan da görünür ki, Fərhad Zeynalov sifət və zərflərin müqayisəsində bəzən dolaşılıqlara səbəb olan aktual bir problemə özünəməxsus şəkildə yanaşaraq, bəzən həm zərf, həm də sifət kimi işlənən sözləri sifət olaraq qəbul edir. F.Zeynalov qeyd edir ki, “türk dillərinə aid yazılmış əsərlərin əksəriyyətində isim, sifət və zərfləri bir-birindən ayıran əlamət və xüsusiyyətlər göstərilir, zərflər əksər halda sifət və qoşmalarla qarışdırılır” [14, s.125]. Deməli, Fərhad Zeynalov necə, nə cür suallarına cavab verən sözləri bir mənalı olaraq işlənmə məqamlarından asılı olmayaraq sifət hesab etmişdir. Biz F.Zeynalovun feillərin qarşısında zərf kimi işlənən sözlərin əlamət və xüsusiyyət bildirməsi fikrini dəstəkləyirik.

Muxtar Hüseyinzadə tərz-i-hərəkət zərflərinə belə bir tərif verir: “hərəkətin özünün və onun failinin (subyektinin) icra tərzini və ya vəziyyətini bildirən zərfə tərz-i-hərəkət zərfləri deyilir” [3, s.258]. O, da ənənəvi olaraq sifətlərlə tərz-i-hərəkət zərflərinin fərqi probleminə özünəməxsus şəkildə yanaşmışdır. Belə ki, alim qeyd edir ki, “sadə tərz-i-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq da olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqları zaman zərf hesab olunur” [3, s.258]. Göründüyü kimi, M.Hüseyinzadə həm sifət, həm də zərf mövqeyində çıxış edən sözləri sifət-zərf termini ilə səciyyələndirir.

Səlim Cəfərov da əsərlərində adverbiallaşma probleminə toxunmuşdur. O, adverbiallaşma prosesini substantivləşmə və atributivləşmə prosesləri kimi söz yaradıcılığı üsulu hesab edir. Alim qeyd edir ki, “leksik yolla yeni sözlərin əmələ gəlməsində adverbiallaşma prosesi də rol oynayır. Bu hadisə nəticəsində türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sifətlərin zərfə çevrilməsi prosesi baş verir”. Alimin fikrincə, “iti bıçaq, düz söz, yaxşı xörək ifadələrində iti, düz və yaxşı sözləri sifət olduğu halda, Su iti axır; O düz danışır; Əli yaxşı oxuyur ifadələrində iti, düz və yaxşı sözləri adverbiallaşaraq hərəkətin tərzini ifadə etmək funksiyasını (zərflik) qazanır” [2, s.129].

Azərbaycan dilçiliyində zərflə bağlı ən yaxşı tədqiqat işlərindən biri Sənubər Abdullayeva tərəfindən “Müasir Azərbaycan dilində adverbiallaşma” mövzusunda müdafiə olunan namizədlik dissertasiyasıdır. Həmin dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin “Müasir Azərbaycan dilində zərf” adlı monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Bu monoqrafiyada adverbiallaşma probleminə geniş şəkildə bəhs olunur. Alim burada həm semantik inkişaf və konversiya, həm də adverbiallaşma prosesini təhlil edir [1, s.8-120]. Sənubər Abdullayev bu monoqrafiyada zərflərin kəmiyyət və keyfiyyət semantikasını problemə də ətraflı tədqiq etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində zərflərdə keyfiyyət semantikasına ilk dəfə məhz bu əsərdə kompleks şəkildə yanaşılmış, zəngin materiallar əsasında problem öyrənilmişdir. S.Abdullayeva qeyd edir ki, “yer mənası ilə adverbiallaşma prosesi isim və sifətləri əhatə edir. Kəmiyyət və keyfiyyət mənası ilə morfoloji-semantik üsulla adverbiallaşma prosesinə isə daha çox əvəzlilik və feil daxil olur. Bu prosesdə saylar çox az rol oynayır. Əvəzliliklərdən isə yalnız təyini əvəzliliklərin bəzisi bu üsulla kəmiyyət məzmunu qazanır. Bu məzmun feillərdə nisbətən güclü şəkildə özünü göstərir” [1, s.85-86].

Buludxan Xəlilovun bu problemə münasibəti maraqlıdır. O yazır: “Dilçilikdə belə bir fikir də mövcuddur ki, hər hansı söz bir nitq hissəsinə aiddir, onun ikinci bir nitq hissəsinə aidliyi mümkün deyildir. Bu fikrin tərəfdarlarına görə, yaxşı, gözəl, pis və s. sözlər həm sifət, həm də zərf kimi işləyə bilməz. Ancaq nitq hissəsi kimi sifət olmalıdır. Lakin belə bir fikir də mövcuddur ki, yaxşı, gözəl, pis və s. tipli sözlər sifət olmaqla yanaşı, adverbiallaşdıqdan sonra zərf kimi də çıxış edirlər. Yaxşı, gözəl, pis, və s. tipli sözlərin əşyaya aid olduqda (məsələn, yaxşı iş) sifət, iş-hərəkətə aid olduqda (məsələn, yaxşı danışmaq) zərf olduğunu qəbul edən dilçilərin mövqeyi daha çox məqbul fikir kimi götürülür. Bu fikrin də məqbul olmasında istər-istəməz sintaktik prinsip əsas rol oynayır” [4, s. 141]. Buludxan Xəlilov qeyd edir ki, “morfolojiya ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsini nitq hissələrinin təsnifində aydın şəkildə görmək olur. Məsələn, «Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur» cümləsində nitq hissələrini müəyyənləşdirdikdə sintaktik prinsipi nəzərə almasaq, yaxşı sözünün sifət və zərf kimi çıxış etməsi məqamını seçə bilmərik. Ona görə də sintaktik prinsipi nəzərə almaqla, o cümlədən yaxşı sözünün sintaktik vəzifəsini bilməklə müəyyənləşdiririk ki, yaxşı sözü morfolojiyada sifət və zərf kimi çıxış edə bilər. Eyni zamanda, yaxşı sözü morfolojiyada sifətdirsə,

sintaksisdə təyin olur. Bu söz morfolojiyada zərf olduqda isə sintaksisdə zərflik kimi çıxış edir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sözləri nitq hissələrinə bölərkən onların leksik mənasını, morfoloji əlamətini nəzərə almaqla yanaşı, cümlədə daşdıqları sintaktik vəzifəni də bilmək vacibdir” [4, s.31]. Beləliklə, B.Xəlilov nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsində sintaktik prinsipin aparıcı olduğunu xüsusi vurğulayır.

Qəzənfər Kazımov sifətin adverbiallaşmasından “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində bəhs edir. O, qeyd edir ki, “sifətlərdə adverbiallaşma meyili də güclüdür. Eyni bir sifət əşya bildirən sözdən əvvəl işlənib əşyanın əlamətini bildirdiyi kimi, iş, hal, hərəkət bildirən sözlərdən – feillərdən əvvəl işlənərək hərəkətin də əlamətini bildirə bilər. Bu sonrakı prosesə adverbiallaşma deyilir” [6, 2017, s.134]. Qəzənfər Kazımov zərf yerində işlənən sifətləri adverbiallaşmış sifətlər adlandırır [6, s.136]. Yazır ki, “sifətlər adverbiallaşmış olduğu zaman, zəif şəkildə olsa da, onunla feil arasında şəkildə, tərzdə, vəziyyətdə sözləri və ya adverbiallaşarkən üzərindən keçdiyi isim təsəvvür edilə bilər:

O, yaxşı oxuyur – O, yaxşı (kitab, mahnı) oxuyur.

O, gözəl danışır – O, gözəl (bir nitq ilə) danışır.

Yekə danışma, oğul! – Yekə (söz) danışma, oğul!” [6, s.137].

Maraqlıdır ki, Qəzənfər Kazımov hərəkətə aid və necə, nə cür suallarına cavab verən bütün sözlərin zərf adlandırılması fikrinə qarşı çıxır. “Lakin adverbial sifətlərin hamısında bu cür əməliyyat aparmaq mümkün olmadığı kimi, buna elə bir ehtiyac da yoxdur. Əbil bərk qəzəbləndi – cümləsində bərk sözünün sifət olduğuna şübhə yoxdur. Lakin qəzəbləndi sözündən əvvəl hansı ismin buraxılmış, üstündən keçilmiş olduğu təsəvvür edilmir” [6, s.137].

Müasir Azərbaycan dilçiliyində gözəl, yaxşı, iti, pis tipli sözlərin sifət və yaxud da zərf olması haqqında təzadlı fikirlər müşahidə olunur. Belə ki, əksər mənbələrdə bu tipli sözləri sintaktik funksiyalarına görə sifət və yaxud da zərf hesab olunur. Ancaq əks arqumentlə çıxış edən alimlər də var. Buna görə də bu məsələni müasir Azərbaycan dilçiliyində həllini tapmamış problemlərdən biri hesab etmək olar. Sənubər Abdullayevanın fikrincə, “keyfiyyət bildirən sifətlər zərfləşmə xüsusiyyətinə malikdir. Bəzi keyfiyyət bildirən sifətlər zərflik mövqeyində işləndiyindən, leksik və sintaktik cəhətdən dəyişir və feilə aid münasibətlər ifadə edir” [1, s.119]. Deməli, S. Abdullayeva bu tipli sözləri sifət hesab edir. S.Abdullayeva qeyd edir ki, “kəmiyyət və keyfiyyət mənası sözlərin sintaktik-semantik adverbiallaşmasında mühüm rola malikdir. Müxtəlif nitq hissələri həm birləşmə, həm də təkrarlar şəklində işlənərək həmin məna əsasında adverbiallaşma prosesinə daxil olur” [1, s.113]. S.Abdullayevanın problemə bu cür yanaşmasını dəstəkləyirik. O, düzgün olaraq, zərflərin dildə keyfiyyət semantikasının ifadəsindəki rolunu dəqiq təsbit edə bilmişdir. Halbuki zərflərlə bağlı digər araşdırmalarda bu məsələ unudulmuşdur. Bu məsələ dünya dillərinin tipologiyasında asılı olaraq fərqli aspektlərdə özünü göstərir. Məsələn, Sevər Orucova “Dildə konversiya hadisəsi” adlı monoqrafiyasında bu nəticəyə gəlir ki, “adverbiallaşma bütün dil qruplarında müşahidə olunur. İltisqi və flektiv dillərdə bu dil hadisəsi, əsasən, leksik-semantik və morfoloji-sintaktik səciyyə daşıyarsa, kök və inkorpləşən dillərdə daha çox leksik-semantik hadisə kimi müşahidə olunur” [9, s.147]. Əbdürrəhman Cavadov, haqlı olaraq qeyd edir ki, “zərflərlə sifətlər çox yaxındır. Çünki sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini, tərzini (tərzi-hərəkət zərfləri nəzərdə tutulur) bildirir. Buna görə də heç bir morfoloji dəyişikliyə uğramayan sözlərin sifət və ya zərf hesab olunması mübahisə törətmişdir” [7, s.97]. Beləliklə, indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ açıq qalmışdır.

Müasir Azərbaycan poeziyasında tərz-hərəkət zərflərinin keyfiyyət bildirməsi müşahidə olunur:

“Məni məndən gözəl

Görə bilən dostlarım,

Arxamca qəh-qəh çəkib

Mənə gülən dostlarım” [12,s.14].

Bu poetik nümunədə məni məndən gözəl görə bilən feili birləşməsində gözəl sözü adverbiallaşaraq keyfiyyət semantikasi ifadə edir.

“Bu dünyada nə dərdim...

Mən onda öz-özümü

Daha yaxşı görərdim.

Onda eyiblərimə

Özüm düşmən olardım” [12, s.14].

Yuxarıdakı nümunədə yaxşı tərz-i-hərəkət zərfliyi görərdim feilinin keyfiyyətini bildirir.

Gözəl sifəti kimi, gözəllik ismi də keyfiyyət anlamı bildirir. Çünki hər iki leksemin dərin semantikasında çirkin və çirkinlik sözlərinin əks semantikasi dayanır. Rus yazıçısı F.Dostayevskinin məşhur bir aforizmini yada salaq: Dünyanı gözəllik xilas edəcək. Gözəl yalnız xarici əlamət deyil, həm də daxili keyfiyyətdir. Çünki gözəl xasiyyət birləşməsində gözəl sifəti əlamət deyil, məhz keyfiyyət bildirir. Belə bir atalar sözü də var: gözəldən qırx gün doymaq olar, gözəl xasiyyətdən qırx il doymaq olmaz. Gözəl sözü ilə bağlı digər paremiyalara nəzər salaq: arvadı gözəl, atı yorğa ilə dost olma; cavanlıq gözəllikdi, onu boyamaq artıqdı; çirkin burda dur, gedim, gözəl axtarım; çirkin yuyunmaqla gözəl olmaz; çirkinə gözəl desən quyuq bular, gözələ çirkin desən, dodaq yalar; dağ səfasız olmaz, gözəl vəfasız; dünyaca gözəlliyin olunca, zərrəcə bəxtin olsun; el və mərifət gözəlliyi həmişəlikdir ; eyibsiz gözəl olmaz, ayın üzündə də ləkə var; gənclik gözəllik deməkdi; gənclik təzə paltar kimi gözəldi və s.

Tərz-i-hərəkət zərfləri zərflilik funksiyasında işləndikdə onlar keyfiyyət məzmunu ifadə edir. Məsələn, O, aydın danışır. Bu cümlədə aydın sözü danışmağın keyfiyyətini bildirir. Bu cümlədəki söyləmin adekvatı kimi digər cümlələrdən də istifadə edə bilərik: O, səlis danışır; O, anlaşılıqlı danışır. Hər üç cümlədə eyni söyləm ifadə olunur. Eyni zamanda, adekvat sözlərlə nitqin keyfiyyəti aydınlaşır. Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, cümlədə eyni informasiyanı vermək üçün istifadə olunan tərz-i-hərəkət zərfləri situativ vəziyyətlərdə oxşar kommunikativ funksiya yerinə yetirə bilər və keyfiyyət semantikasının intensivliyini gücləndirə bilər.

Digər nümunələrə nəzər salaq: maşın sürətlə irəlilədi. Bu cümlədə sürətlə tərz-i-hərəkət zərflilik hərəkətin həm icra tərzini bildirir, həm də maşının hərəkətinin sürətlə icra etməsinin keyfiyyətini ifadə edir. Deməli, tərz-i-hərəkət zərfləri birbaşa dildə leksik səviyyədə keyfiyyətin funksionallaşmasına xidmət edir. Doğrudur, tərz-i-hərəkət zərfləri sifətlər qədər keyfiyyətin ifadəsinə xidmət etməsə də, ümumilikdə, onlar da bu semantik sahənin tərkib hissəsinə daxil ola bilər. Adətən, tərz-i-hərəkət zərflərinin təkrarı nəticəsində hərəkətin keyfiyyətinin intensivliyi artır. Məsələn, uşaq tez-tez ətrafa boylanırdı; çayın suyu iti-iti axırdı cümlələrində tez-tez və iti-iti zərflərinin təkrarı ilə hərəkətin intensivliyi ifadə olunur. Bu mahnını yaxşı-yaxşı ifa elə cümləsində yaxşı sözünün təkrarı ilə söyləmin keyfiyyət semantikasının intensivliyi artmış olur. Bu isə birbaşa hərəkətin keyfiyyətinin ifadəsidir. O, ucadan danışdı cümləsində ucadan zərflilik tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi çıxış edir və hərəkətin necəliyini, səs tempinin tərzini, yəni keyfiyyətini bildirir. Əgər biz bu cümləni “O, bərkədən danışır və yaxud da, O, hündürədən danışır” formalarında işlətsək, o zaman yenə də həmin cümlələrdə bərkədən və hündürədən zərfləri ucadan zərflilərin adekvat variantları kimi keyfiyyət bildirəcək. Beləliklə, cümlədə söyləmin keyfiyyət funksiyasını sözün leksik variantları ilə ifadə etmək mümkündür və bu fikrin, verilən informasiyanın məntiqini dəyişmir.

Məlumdur ki, tərz-i-hərəkət bildirən zərflərin əmələ gəlməsində ən məhsuldar şəkilçilərdən biri - ca^2 şəkilçisidir. Səlim Cəfərov qeyd edir ki, “bu şəkilçi xalq adlarından adverbial zərflər əmələ gətirir: rusca, ermənicə, gürcücə, latınca və s.” [1, s. 190]. Həmin zərf düzəldən şəkilçi bir çox məqamlarda hərəkətin tərzini, icra vəziyyətini və keyfiyyətini bildirir. O, yavaşca mənə yaxınlaşdı cümləsində yavaşca zərflilik hərəkətin sürətinin az olduğunu, dolayısıyla keyfiyyətini bildirir. Çünki bu cümləni “O sürətlə mənə yaxınlaşdı” şəklində işlətsək, o zaman sürətlə sözü də hərəkətin icra mexanizminin əvvəlki cümlənin əksinə olaraq daha tez baş verdiyini bildirəcək. Yəni hər iki cümlədə -ca şəkilçisinin köməyi ilə yaranan düzəltmə zərf keyfiyyət bildirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva, S. Müasir Azərbaycan dilində zərf / S. Abdullayeva. – Bakı: Maarif, – 1991. – 121 s.
2. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika: [3 hissəli] / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq - Qərb, – h.2. – 2007. – 192 s.
3. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / M.Hüseynzadə. – Bakı: Maarif, – 1973. – 357 s.
4. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası: [2 hissəli] / B.Xəlilov. – Bakı: – h.2. – 2007. – 354 s.
5. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010. 400 s.
6. Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 944 s.
7. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. / Red. Z.Budaqova, R.Rüstəmov. – Bakı: Elm, – h.1, –1980. – 334 s.
8. Müşfiq, M. Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm / M.Müşfiq. –Bakı: Kitab Klubu, –2016. – 400 s.
9. Orucova, S. Dildə konversiya hadisəsi / S.Orucova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 168 s.
- 10.Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c.1. – 2005. – 304 s.
- 11.Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c.3. – 2005.– 256 s.
- 12.Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.Vahabzadə. – Bakı: Öndər, – c.1.– 2004.– 328 s.
- 13.Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun.– Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 248 s.
14. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (adlar): [2 hissəli] / F.R.Zeynalov. – Bakı: ADU, – h.1. – 1974. –140 s.
- 15.Виноградов, В. Русский язык. Москва: Высшая школа, 1986. 640 с.

Нармин Маммадли

Микрополя атрибутивности и адвербиальности качественного семантического поля

Резюме

В статье к исследованию были привлечены атрибутивные и адвербиальные микрополя качественного семантического поля. Изучение семантического поля качества в азербайджанском языке актуально с точки зрения изучения функциональных возможностей нашего языка. Качественное семантическое поле тесно связано со многими семантическими полями, особенно с количественным семантическим полем, а качественные и характеристические семантические поля глубоко интегрированы. Поэтому изучение этой проблемы с точки зрения интеграции макросемантических полей и микросемантических полей создает условия для открытия новых языковых фактов. Также исследование проблемы актуально с точки зрения изучения лексико-семантического потенциала азербайджанского языка. Лингвистическое исследование семантического поля качества важно и для семасиологии азербайджанского языка. Еще одним фактором, определяющим актуальность темы, является то, что при изучении данной проблемы можно определить интеграцию других макро- и микросемантических полей, связанных с ней. Следует отметить, что, как и концепты, изучение семантических полей актуально с точки зрения изучения национально-культурной (т.е. культурной) специфики каждого языка. Очень интересно изучить процесс функционализации номинации качественного семантического поля в современном азербайджанском языке с точки зрения оценки языковых возможностей нашего языка.

Ключевые слова: *качество, семантическое поле, атрибутивность, микрополе, конверсия.*

Narmin Mammadli

Microfields of attribution and adverbiality of a qualitative semantic field

Summary

In the article, attributive and adverbial microfields of a qualitative semantic field were involved in the study. The study of the semantic field of quality in the Azerbaijani language is relevant from the point of view of studying the functional capabilities of our language. The qualitative semantic field is closely related to many semantic fields, especially the quantitative semantic field, and the qualitative and characteristic semantic fields are deeply integrated. Therefore, studying this problem from the point of view of integration of macrosemantic fields and microsemantic fields creates conditions for the discovery of new linguistic facts. Also, the study of the problem is relevant from the point of view of studying the lexical-semantic potential of the Azerbaijani language. Linguistic research into the semantic field of quality is also important for the semasiology of the Azerbaijani language. Another factor determining the relevance of the topic is that when studying this problem, it is possible to determine the integration of other macro- and micro-semantic fields associated with it. It should be noted that, like concepts, the study of semantic fields is relevant from the point of view of studying the national-cultural (i.e. cultural) specifics of each language. It is very interesting to study the process of functionalization of the nomination of a qualitative semantic field in the modern Azerbaijani language from the point of view of assessing the linguistic capabilities of our language.

Key words: *quality, semantic field, attribution, microfield, conversion.*

Çapa tövsiyə edən:

Bakı Dövlət Universiteti

Rəyçilər:

*professor Sənubər Abdullayeva
professor Tofiq Hacıyev*